

पर्साको विषालु नदी

चन्द्रकिशोर

वीरगञ्जको सभ्यताको प्रतीक मानिने सिरसिया नदीले केही दशकयता यस्तो परिचय दिन छाडेको छ। वीरगञ्ज शहरमात्र होइन, यस क्षेत्रको आसपासमा बसोबास गर्न रुचाउनेहरू अब सिरसिया यो क्षेत्रबाटै नबगिदिए हुन्थ्यो भन्न थालेका छन्। सिरसियाको पानीमा बाँच्ने जीव त बाँच्न सकेनन् नै त्यसको आसपासका मानिसहरू पनि बाँच्न नसक्ने अवस्था सिर्जना भइसकेको छ। यस्तो अवस्था रातारात आएको होइन र नदी प्रदूषण आयातित पनि होइन। नदी प्रदूषणबाट पीडित जीवहरू त बोल्न र विद्रोह गर्न सक्दैनथे र गरेनन्, तर बोल्न सक्ने र विद्रोह गर्न सक्ने वीरगञ्जको कुनै पनि क्रान्तिकारीले सशक्त आवाज उठाएको पाइँदैन। २००७ सालमा विद्रोहको नेतृत्व गर्ने वीरगञ्ज २०५७ सालमा चुपचाप 'मास्क' लगाएर बसेको छ।

करिब अढाई दशकअगाडिको सिरसियाको त्यो रूप कसरी अत्यासलाग्दो भयो त ? त्यसवेला सिरसियामा स्वच्छ पानी बहेको देख्ने जो कसैको पनि मथिङ्गलमा यो प्रश्न उठ्छ।

औद्योगीकरण, विस्तारित व्यापारिक गतिविधि र भारतसँग जोडिएको प्रमुख नाका हुनुको कारण यतिखेर वीरगञ्जले आर्थिक राजधानीको परिचय पाउन थालेको छ। वीरगञ्ज क्षेत्रले उपमहानगरपालिकाको परिधिलाई मात्र प्रतिविम्बित गर्दैन, यसले पर्सा र बारा जिल्लाको खास भागलाई समेत चिनाउँछ। यसै सन्दर्भमा वीरगञ्ज नगर विकास समितिद्वारा २०५२ मा प्रस्तावित ग्रेटर वीरगञ्जको अवधारणा हाल आएर भण्डै चार सय वर्ग किलोमिटर क्षेत्र ओगट्ने गरी आवास तथा शहरी विकास विभागले ग्रेटर वीरगञ्ज योजनाको क्षेत्र समेट्ने प्रस्ताव गरेको छ। यो सिरसिया नदीको प्रभाव क्षेत्र हो।

अढाई दशकपहिलेको सिरसियाको सुन्दरता, स्वच्छता र स्वस्थतामा आमूल परिवर्तन आइसकेको छ। जीवनदायी सिरसिया नदी विषाक्त पानीमा परिणत भएको छ। वास्तवमा सिरसिया एकरात वा एकदिनको फोहरमैलाले 'शोक नदी'मा परिणत भएको

होइन, यो त लगातार लापरवाही र बेवास्ताको परिणाम हो । यो यथार्थको खोजीमात्र पनि समस्या निवारणको मन्त्र बन्न सक्छ ।

सिसिया, उरिसवा, श्रीसिया नामहरूले चिनिने यो नदीको बहुप्रचलित नाम सिसिया नै हो । सिसियाको भौगोलिक बनावटको सन्दर्भमा प्रकृतिको अतुलनीय बरदान नै भन्दा फरक पर्दैन, किनभने यो नदी बारा जिल्लाको सिमरा गाविसस्थित भाडी क्षेत्रबाट निस्केको भए तापनि बाह्र महिना यसमा पानीको स्रोत जीवित रहिरहन्छ । तर मुहानबाट करिब तीस किलोमिटर दूरी छिचोलेर वीरगञ्ज निस्कँदा नदी विषाक्त भइसकेको हुन्छ । वीरगञ्ज क्षेत्र नाघेपछि सिसिया नदी भारतीय भूमिमा प्रवेश गर्छ ।

बेलाबखतमा सिसियाको मुद्दा उचालेर विभिन्न पक्षद्वारा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयअगाडि धर्ना दिने र अनशन बस्ने कार्य धेरैपटक भइसकेको छ । त्यस्तै 'हरित नगर'को सपना देखाउने प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिका वीरगञ्ज उपमहानगरपालिकाका नेतृत्वहरूले पनि केही गर्न सकेका छैनन् ।

(...) चालीसको दशकमा भारतीय भूमिमा सिसिया नदी प्रदूषणले गर्दा जन-साधारणलाई समस्या पर्न थालेका कारण विहार सरकारले श्री ५ को सरकारसँग यस सम्बन्धमा संयुक्त पहल गर्न पत्राचार गरेको थियो । त्यसपछि उद्योग मन्त्रालयले सिसियाको जल परीक्षण गर्न लगायो । वि.सं. २०४२ मा रसायनविज्ञ उत्तम कुँवरले वीरगञ्ज आएर सिसियाको जल परीक्षण गर्नु हुँदा नदी औद्योगिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्नु अघि शून्य दशमलब चार ग्राम ठोस पदार्थ प्रति लिटर पानीमा रहेको पाएका थिए । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले तय गरेको मापदण्डअनुसार प्रति लिटर पानीमा ५ सय मिलीग्रामभन्दा बढी ठोस भेटिनेवित्तकै त्यो पानी प्रदूषित हुन थाल्यो । विज्ञ उत्तम कुँवरका अनुसार बितेका वर्षमा सिसियामा प्रदूषणको मात्रा निकै बढेको छ, किनभने छाला कारखानाहरूले त्यतिखेर भन्दा कैयौँ गुणा क्षमता वृद्धि गरेका छन् । साथै कल - कारखानाहरूको मात्रा पनि थपिएको छ । सिसिया नदीलाई स्वच्छ तथा प्रवाहयुक्त नदी बनाउन प्रस्तुत उक्त अध्ययन प्रतिवेदन कतातिर धुलाम्मे भएर बसिरहेको छ, थाहा छैन ।

२०५१ साल वैशाखमा बङ्गलादेशका डा.एम. इकरामुलहको नेतृत्वमा साउथ-साउथ सोलिडारिटी संस्थामार्फत वीरगञ्ज आइपुगेको भारत तथा बङ्गलादेशका पत्र-कारहरूको टोलीले सिसियाको प्रदूषणका कारण, त्यसबाट प्रभावित जनजीवन तथा त्यसको निदानबारे अध्ययन गरेको थियो । निरीक्षण टोलीले यस क्षेत्रका छाला कारखाना, चिनी कारखाना, डिस्टिलरी, कपडा कारखाना, घ्यू कारखानालगायतका बीसौँ उद्योगहरूबाट निकास हुने रसायन तथा विकारहरू उचित उपचार प्रविधिबिना नै सिसिया नदीमा बगाइएको अवस्थाको निरीक्षण र पानी परीक्षण गर्नुका साथै नदी प्रभावित गाउँमा समेत गएर पीडितसँग कुराकानी गरेको थियो । सिसिया नदीले वीरगञ्ज र रक्सौलबीचमा नेपाल-भारत सीमाको कामसमेत गरेको छ । दश सदस्यीय उक्त निरीक्षण टोलीले प्रभावित पक्षलाई यस्तो कुरा सरकारको मुख नहेरेर आफ्नै क्षेत्रबाट जे-जस्तो स्रोत साधन जुटाउन सकिन्छ, त्यसबाट प्रदूषणविरुद्ध लाग्न सल्लाह दिएको थियो ।

स्थानीय वातावरणविद् विनोदकुमार गुप्ताका अनुसार सिसिया नदीमा बाढीको समयबाहेक औसत २५-३० क्यूसेक पानी बग्ने गरेको छ । यस नदीको पानीको रासायनिक परीक्षणबाट यसको रासायनिक प्राणवायुको माग (केमिकल अक्सिजन डिमान्ड) १,२०० देखि ३,५०० मिलीग्राम प्रतिलिटर रहेको देखिन्छ भने रङ्ग हलुका पहेँलो तथ गन्ध तीखो हुन्छ । सिसियाको पानीसम्बन्धी आवधिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरी तिनीहरूको विभिन्न आयामबाट विश्लेषण गर्न जरूरी छ र त्यसको आधारमा प्रदूषणको मात्रा तथा प्रदूषणको स्रोत पहिचान गरिनु आवश्यक भएको कुरा गुप्ता बताउँछन् ।

ब्लूग्रीन एल्गी अफ वीरगञ्जसम्बन्धी अनुसन्धाता ठाकुरराम क्याम्पसका वनस्पति विभाग प्रमुख डा. विश्वनाथ प्रसादका अनुसार सिसियामा माइक्रोसाइटिस, फोर्मीडियम र रैफिडिओप्सीस एल्गीको अस्तित्व फेला परेको छ ।

अन्त्यहीन बन्दैछ व्यथा

एउटा नदी प्रदूषित बनेका समाचार धेरैलाई सामान्य पनि लाग्न सक्ला तर त्यसले पुऱ्याएको क्षतिलाई सामान्य भन्न मिल्दैन । सिसियाको पानी स्वच्छताबाट प्रदूषिततर्फ ओढालो लाग्नुका पछाडि मुख्यतः औद्योगिक प्रयोगबाट उत्सर्जित फोहर पानीलाई उचित उपचारबिना सीधा नदीमा मिसाउनु नै हो । उपमहानगरपालिकाको ढल निकासलाई नदीमा सीधै जोड्नु, नदी किनारामा अव्यवस्थित रूपमा फालिएका फोहरका थुप्रोबाट दूषित पदार्थ रसाएर नदीको पानीमा मिसिन पुग्नु, बालीनालीमा हाल्ने गरेका विषादी पनि अन्ततः नदीमै पुग्नु, नदी सतहमा बालुवा र माटोको अनियन्त्रित रूपमा दोहन गरिनु जस्ता कारण पनि प्रमुख जिम्मेवार रहेको पाइन्छ । दुवैतर्फका किनार अतिक्रमणका कारण एकातिर नदी साँघुरिदै गएको छ र किनारको हरियाली मासिएको छ । सरकारको स्वामित्वमा चलेको वीरगञ्ज चिनी कारखाना-समेत सिसिया प्रदूषणको प्रमुख कारकमध्येमा देखिन्छ भने सरकारले अरूलाई नीति-नियममा कसरी बाँधला ? प्रश्न अनुत्तरित नै छ ।

सिसिया प्रदूषणमा भूमिका निर्वाह गर्ने कारखानाहरूमा वीरगञ्ज क्षेत्रका विभिन्न छाला प्रशोधन कारखाना, वनस्पति घ्यू कारखाना, साबुन उद्योग, टेक्सटायल तथा डाइड कारखाना, मेटल उद्योग, वीरगञ्ज चिनी कारखाना र त्यसको डिस्टिलरी आदि पर्छन् । विगत दुई दशकदेखि वीरगञ्ज क्षेत्रमा औद्योगीकरणको विस्तार भएपछि प्रायः सबै कलकारखानाले आफ्नो फोहरमैला पर्याप्त रूपमा उपचार नगरी र कतिले त सोभै नदीमा खसाल्ने गर्दछन् । वीरगञ्ज-पथलैया खण्डमा रहेका प्रायः कारखानाको फोहर सिसियामै खस्ने गर्छ । सिसियाको प्रदूषणबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित हुने गाउँहरूमा सिमरा, बकुलिया, लोहसन्डा, रमोली, सगरदिना, रामपुर, टोकनी, छाता पिपरा, नितनपुर, गमरगामा, बेहडा, अलौं, ताजपुर, भलुही, रामगढवा, परवानीपुर, सिसिया र वीरगञ्ज उपमहानगरपालिका रहेका छन् ।

दुई दशक अधिसम्म पनि सिसियामा पौडी खेल्ने गरेको स्मरण गर्दै जितपुर निवासी पत्रकार गम्भीरा साहनी भन्छन्, “अब त नदीको पानी छुन पनि आँट आउँदैन ।”

सिसियामा औद्योगिक प्रदूषणको शुरुआत सिमराबाट नै भएको पाइन्छ । सिमरा-५ का राजेन्द्र सिम्बडा भन्छन्, “यस वडास्थित पूजा सोप एन्ड हाउसहोल्ड प्रोडक्ट प्रा.लि.ले त्रिभुवन राजमार्गसँगै जोडिएको कुलोमा फोहर पानी खसाल्छ जुन अन्ततः सिसियामा पुग्छ ।”

सिसियाको प्रदूषणले पशुधनको पनि नोक्सानी हुने गरेको छ । लोहसन्डाका रामस्वरूप पासवानको भैंसीले तिर्खाएर नदीको पानी खाएपछि एक-दुई दिनमै मरेको दाबी गाउँलेहरू गर्छन् ।

त्यस्तै जितपुर-८ का अध्यक्ष इन्द्रबहादुर पन्तका अनुसार करिब दुई महिना अधिमात्र राजेश एलमुनियम प्रा.लि.को दूषित पानी पिउनाले सात नम्बर वडाको साँढे मर्‍यो ।

सिसिया प्रदूषणका सम्बन्धमा अवाज उठाइरहने रामगढवाका सामाजिक कार्यकर्ता गोकुल कुर्मी भन्छन्, “रानीघाटका धोबीहरूलाई सिसिया नदीमा लुगा धोएर जीविका चलाउन गाह्रो परिसकेको छ । नदी किनारमा तरकारी खेती गर्ने कोइरीहरू पलायन भइसके । नदीको सफा पानीमा नुहाएर छठ पर्व दशकौँदेखि मनाउन नपाएको गुनासो गर्नेहरू कम छैनन् । नदी मृत भएपछि माछा बाँच्ने कुरै भएन, फलतः माभीहरूले सिसियालाई छाडेर ठेकोदारहरूको पोखरीमा शरण लिइसके ।”

अब डम्पिङ साइट

थुप्रै सङ्घ-संस्था र स्थानीय बासिन्दाको अनुरोध हुँदाहुँदै पनि वीरगञ्ज उपमहानगर पालिकाले सिसिया प्रदूषण मुक्तिका लागि कदम चलाउन सकेको छैन । नगरप्रमुख विमल श्रीवास्ताव भन्छन्, “सिसिया प्रदूषणबारे अहिलेसम्म सोचिएको छैन ।” उता वीरगञ्ज उपमहानगरपालिकाको पाँचौँ नगरपरिषद्मा नै बजेट व्यवस्था प्रस्तुत गर्दै नगरप्रमुख श्रीवास्तवले स्थानीय जनताको व्यापक सहभागिताको आधारमा वडा नम्बर १६ स्थित सिसिया नदीको फाँटमा डम्पिङ साइटको उपयोगका लागि उचित व्यवस्था गरिनेछ भनेका छन् । सो भनाइप्रति आपत्ति गर्दै सुकुमवासी समस्या समाधान आयोग पर्साका अध्यक्ष दीनानाथ शाह भन्छन्, “अहिले नै सिसिया विषाक्त नालामा परिणत भैसकेको छ । अझ किनारमा डम्पिङ साइट राखियो भने त्यो ठूलो त्रासदी हुनेछ ।” वीरगञ्ज शहरको जुन किसिमले विस्तार भइरहेको छ । त्यस अवस्थामा नगरको मध्य भागमा पर्ने सिसिया नदी ठूलो खतरा हुन सक्ने स्थिति हुँदाहुँदै थपमा डम्पिङ साइट राख्न खोज्नु अदूरदर्शी निर्णय भएको कुरा नगरपालिका पूर्व उपप्रमुख अजय द्विवेदी बताउँछन् । (...)